

Het gelijk van Van Gelderen en 'de wet van Noordtzi'

Over het belang van het biografisch genre voor de theologie

Heeft de slang gesproken? Wie de vandaag gepresenteerde biografie van Johannes Gerardus Geelkerken ter hand neemt om een antwoord te krijgen op die vraag, komt bedrogen uit. Aalders concentreert zich vooral op de hoofdpersoon. En met verve. In zijn m.i. beste boek tot nu toe komt Geelkerken echt tot leven. Dat komt door de boeiende man zelf. Maar ook door Aalders' tekening van de wereld waarin hij leefde. De getalenteerde tweede generatie studenten aan de Vrije Universiteit. Het doorbreken van de moderne wetenschap in de jaren tien en de verwerking daarvan door de gereformeerde elite. De conservatieve tendensen in kerk en theologie, toen Kuyper en Bavinck afzwaaiden en groepen jongeren vrijheid zochten. De krochten van het conflict rond de sprekende slang in 1926. De vorming van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. En de decennialange lange nasleep daarvan.

Aalders heeft een uitzonderlijk goed verantwoord, helder boek geschreven. Wie wel eens gedoe in de kerk en gesleutel aan kerkrecht heeft meegemaakt, zal het wellicht soms even weggewen om op adem te komen. 'Het is beter te vallen in de handen van de HEER dan in de handen van mensen', verzucht David (2 Sam. 24:14), en helaas blijkt het telkens maar al te waar. Aalders laat zien hoe in een mensenleven oprecht geloof, roepingsbesef, en aandacht voor anderen samengaan met blinde vlekken, blikvernuwning, uitsluiting en agressie. Dat boeit. Hoe kan dat? Het is echt gebeurt. En het gebeurt nog.

Dat brengt me bij mijn onderwerp van vanmiddag, namelijk de het belang van het biografische genre voor de theologie. Hoe verhouden beide zich tot elkaar? Wat leer ik als theoloog van deze biografie?

Kuyperbiografie

De verhouding van theologie en biografie werd ineens actueel in 2006, toen de biografie van Abraham Kuyper verscheen van de Utrechtse germanist Jeroen Koch.¹ De historicus A.Th. van Deursen schreef destijds in het *Reformatorisch Dagblad* een vernietigende recensie van het boek. Hij achtte het mislukt omdat de auteur niet werkelijk tot zijn onderwerp was doorgedrongen en erop uit was geweest anderen expres te kwetsen. Zo'n boek kun je maar beter ongelezen laten.²

¹ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).

² A.Th. van Deursen, 'Kuyper in de taal van een libertijns pamflet', *Reformatorisch Dagblad*, 17 mei 2006.

Als recensent voor het *Nederlands Dagblad* was ook mij die afstand tot Abraham opgevallen.³ Koch schrijft Kuyper niet weg en hij doet echt een poging hem serieus te nemen. Maar zijn visie op geloof als niet meer dan een psychisch verschijnsel en op zijn bekering als een rite de passage die toegang verschaft tot het gereformeerde volksdeel, werkt in het hele boek door.

De vraag is alleen: waar ligt hier het probleem? Ligt dat bij de integriteit van Koch? Ik meen van niet. Het is meer in de geest van Kuyper om deze biografische kwestie te definiëren als een levensbeschouwelijk of theologisch probleem. Koch biedt een liberale visie op Kuyper. Als niet-gelovige kan hij zich op het kernpunt van zijn leven, zijn bekeringen, niet inleven. Zoals een groot deel van deze samenleving dat niet meer kan. Maar wie zou die meerderheid het recht op een eigen seculiere visie op Kuyper willen ontzeggen?

Afgelopen maand verscheen bij Eerdmans een nieuwe biografie van Abraham Kuyper, nu van de Amerikaanse historicus James Bratt. Ook geweldig verteld. En ook in dit boek is Kuyper geen aardige man. Wel heeft Bratt een veel scherper christelijk oog voor Kuypers ideeënhistorische en geloofsontwikkeling. Wat mij betreft biedt hij – mee met behulp van eerder onderzoek van Jasper Vree en Johan Zwaan – de beste samenhangende visie op wat Kuyper uiteindelijk de moderne gereformeerde theoloog maakte die hij was.⁴ Maar wie je als lezer ook prefereert, Koch en Bratt tonen beide aan dat geloof en theologie ertoe doen. Religie is een diepingrijpende zaak die niet tot iemands afkomst, sociale status, opleiding of biografische gang kan worden herleid. Die factoren hebben zeker invloed. Maar geloof en dus ook de theologische reflectie daarop zullen ook in zichzelf serieus genomen moeten worden.

Theologie

De vraag is natuurlijk: is Maarten Aalders daar in zijn biografie van Geelkerken in geslaagd? Ik meen van wel. Aalders doet namelijk het belangrijkste: hij tekent Geelkerken voluit als gelovige. Een prediker, een evangelist zelfs, die niets liever deed dan mensen in hun situatie Jezus Christus op het hart binden. Op de kansel. Aan huis. In brieven. Op catechisatie. Aan boord als vlootpredikant. En in gesprek met studenten. Aalders maakt ook aannemelijk dat dit Geelkerken dreef bij het uitspreken van de preekpassage over Genesis 3 die later tot zoveel rumoer leidde. Hij wilde de studenten onder zijn hoorders overtuigen door twijfel die er niet toe deed naar het tweede plan te verwijzen. Het is een retorische figuur die menig predikant zal herkennen.

Dat wil overigens allerm minst zeggen dat het conflict nergens over ging. Aalders vertelt veel over wat er theologisch aan de hand was. Terecht laat hij zien dat al Geelkerkens argumenten eerder binnen een neocalvinistisch denkraam dan binnen de ethische theologie passen. In de kwestie rond de slang kristalliseerde een spanning uit die ook al in de theologie van Kuyper en Bavinck zelf waarneembaar is. Dat roept echter wel een vraag op. Waarom lagen de mensen destijds wakker van de vraag of het paradijsverhaal wel of niet letterlijk historisch moest

³ Vgl. Koert van Bekkum, 'Afstand tot Abraham', *Nederlands Dagblad* 19 mei 2006.

⁴ James D. Bratt, *Abraham Kuyper. Modern Calvinist, Christian Democrat* (Grand Rapids, MI 2013).

worden gelezen? Met Geert Mak wil Aalders naast de voorvaderen gaan staan. Toch geeft hij op dit punt niet helemaal thuis. M.i. wordt te weinig voelbaar dat de realiteit van Gods bemoeienis met mensen op het spel staat. Bestaat God echt? Handelt Hij met ons? Of bedenken we Hem zelf? Welke rol speelt de Bijbel daarin? Is die betrouwbaar? En hoe dan? Dat zijn nog altijd reële vragen, en het is mogelijk dat invoelbaar te maken. De grote kwestie is natuurlijk waarom dit soort vragen destijds zo zeer werden verbonden met een één op één verhouding tussen het Bijbelverhaal en de geschiedenis. Hoe kwam dat? Aalders bespreekt wel voorstellen in die richting, bijvoorbeeld van Harinck en mijzelf. Maar omdat hij de daarin aangeduide gedachtewereld – de onzekerheid van na de Eerste Wereldoorlog, en een vorm van historisch empirisme als antwoord daarop – niet terugvindt in de archieven, worden deze hypothesen beleefd van de hand gewezen. Ik vind dat jammer. Niet omdat ik gelijk wil hebben. Maar wel omdat deze cruciale ideeënhistorische kwestie aandacht verdient. En omdat zo onhelder blijft wat m.i. toch echt het inhoudelijke punt van Assen was: de realiteit van het heil.

Ethische kwestie

Daar staat echter iets anders tegenover: Aalders' geslaagde tekening van de exegetische discussies en vooral van de relatie tussen Geelkerken en zijn gemeentelid Cornelis van Gelderen, de semiticus van de Vrije Universiteit. Van Gelderen had er geen moeite mee dat Geelkerken rond het begin van Genesis niet alles heel precies wist. Dat deed hij zelf ook niet en de 'populaire exegese' achtte hij voor herziening vatbaar. Wel ergerde hij zich gaandeweg meer en meer aan zijn exegetische onkunde en halsstarrigheid waarmee Geelkerken zich verweerde. Als je weet dat letterlijke historiciteit in de kerk het uitgangspunt is, dan ga je daar toch geen twijfel over zaaien bij een tekst, waarvan je zelf geen uitleg hebt? Volgens Van Gelderen werkte Geelkerkens streven naar ruimte averechts. 'Reeds lang heb ik den indruk, dat Uwe fout veel meer op ethisch dan op dogmatisch terrein ligt', schreef hij zijn dominee op 8 februari 1926.

Als er wat mij betreft iets blijkt uit Aalders' biografie van Geelkerken, is het dat hij daar helemaal gelijk in had. Geelkerken was een hartstochtelijke persoonlijkheid. Al heel jong pater familias. Liefhebber van de scherm sport. En gauw in conflict met autoriteiten. Soms is dat heel vermakelijk. Bijvoorbeeld als hij de dubbele moraal van de VU-hoogleraren tegenover toneel ontmaskert. Maar vaker wekt het plaatsvervangende schaamte. In de manier waarop hij de kerkbode gebruikte om zijn gelijk te halen. Zijn directe college kleinerde. De synode tartte. En helaas ook als je leest over zijn houding in zijn gezin.

Vijf keer in zijn boek maakt Aalders melding van een crisis tussen Geelkerken en zijn vrouw Ida Kardoes. In 1905, 1918, 1919, 1924 en 1943. Niet altijd lag de reden daarvoor in de relatie zelf. In 1905 waren het de hervormde aanstaande schoonouders die hun gereformeerde schoonzoon niet zagen zitten. En in de oorlog wilde Geelkerken een tijd lang niets met zijn 27-jarige dochter te maken hebben, omdat hij geen toestemming wilde geven voor haar huwelijk.

Aalders is erg voorzichtig in zijn totaaloordeel over de sfeer in het gezin, en hij noteert regelmatig dat onderlinge brieven buitengewoon hartelijk zijn. Terecht, want een lichtvaardig oordeel is zomaar geveld. Recensent Willem Bouwman

oordeelde afgelopen vrijdag in het *Nederlands Dagblad* echter harder. Volgens hem is het feit dat het huwelijk standhield en de liefde terugkeerde, het raadsel in dit boek.⁵

Naar aanleiding van dit stuk ontving ik zaterdag een e-mail van Age M. Douma uit Meppel. Zijn moeder, tevens de moeder van de Kamper emeritus-hoogleraar Jochem Douma, was in 1917 in de huishouding geweest bij Geelkerken, maar ze had de dienst na zes weken opgezegd, omdat ze het er vanwege de slechte sfeer niet langer uithield. Nieuwsgierig naar de precieze achtergrond van dit getuigenis bezocht Douma in 1991 het gemeentelijk archief in Amsterdam, waar hij de gemeentelijke basisadministratie nasloeg. Daaruit bleek dat vanaf het begin van Geelkerkens predikantschap in Amsterdam-Zuid in 1915 en 1922 maar liefst dertien ‘dienstbaren’ bij de familie hadden ingewoond. Slechts één van hen bleef langer dan zes maanden, en de meesten korter.⁶ Ik heb geen idee hoe lang kindermeisjes destijds gemiddeld in dienst waren. Maar in een druk gezin lijkt het me niet handig om de paar maanden een nieuwe hulp te moeten inwerken. De lijst suggereert dat de gezinsmoeilijkheden die Aalders beschrijft meer waren dan slechts incidenten. En gezien de briefwisseling tussen Geelkerken en zijn vrouw en dochters werd dit mede veroorzaakt door het feit dat hij er niet voor terugschrok huisgenoten in het bijzijn van anderen ongenadig de les te lezen.

Dat alles roept toch een vraag op: wat zou er in de Gereformeerde Kerken zijn gebeurd als Geelkerken gewoon had gedaan wat de classis hem vroeg, namelijk verklaren dat hij ‘bedoeld noch gezegd had’ wat hem ten laste werd gelegd? Dat kon gemakkelijk. Hij was het immers oneens met de manier waarop de bezwaarde br. Marinus zijn preek had weergegeven.

‘De wet van Noordzij’

Hoezeer het hier een ethische en geen oudtestamentische kwestie betreft blijkt ook uit de geschiedenis van de exegese in orthodox-gereformeerde kring.

Al vanaf 1878 vroeg de oudtestamenticus Maarten Noordzij in Kampen aandacht voor de nieuwe vondsten uit het oude Nabije Oosten. Naar de overtuiging van de dogmaticus Herman Bavinck moest de nieuwe kennis worden ontvangen als een gave van God en ingezet bij de uitleg van de Bijbel. Sindsdien is er een hele rij oudtestamentici geweest, die naging hoe dit zich verhiel tot hun gereformeerde overtuiging dat de Schrift een betrouwbare beschrijving en

⁵ Willem Bouwman, ‘Strijdbaar, al te strijdbaar’, *Nederlands Dagblad* 17 mei 2013.

⁶ A.L. Sophialaan 41 (Overg. 1933 deel 211 fol 83). Huis 2 Geelkerken 1879 Johannes Gerardus 28-05-1915 uit Epe, en de namen van echtgenote en drie kinderen. Daarna een lijst van ‘dienstbaren’ in de jaren 1915-1922: *1893 – Geerliena Roozeboom uit Epe (28-05-1915 tot 19-08-1915); *1894 Johanna Eilander uit Epe (16-09-1915 tot 24-03-1916); *1895 Maria A. Weinszen uit Ermeloo (24-05-1916 tot 15-11-1916); *1891 Hendrika Kamphuis uit Apeldoorn (14-01-1917 tot ?)*1898 Helena Salverda uit Enkhuizen (16-06-1917 tot 12-09-1917); *1894 Syke Hermandes uit Kollumerland (29-10-1917 tot 06-12-1917); *1891 Gerritje Hunestein uit Barneveld (01-02-1918 tot ?); *1893 Geertrui van Brakel uit Gorkum (09-02-1918 tot 13-05-1918); *1888 Maria G. Uriot (11-04-1918 tot 07-05-1918); *1898 Aafke Gosma uit Tjerksteradeel (17-05-1918 tot 16-11-1918); *1899 Huijbertina Kraayeveld (18-12-1918 tot 03-04-1919); *1897 Maria Sophia Pegman (01-01-1921 tot 08-06-1922); *1896 Anna Maria Hofman (15-05-1922-).

belichting biedt van de geschiedenis. Uiteraard ging dat niet zonder spanning. Zoals gezegd: de kwestie van de historiciteit gaat ergens over. Bovendien is het nooit prettig als een bekend beeld van de Bijbel wordt opgeschrikt door nieuwe gegevens uit een vreemde cultuur.

Twee leerlingen van Noordtzij senior, Van Gelderen en zijn zoon Arie, hadden het er lastig mee, zo blijkt uit studies van Cees Houtman en de mooie biografie van Arie Noordtzij door Niels van Driel.⁷ Het was hun werkruimte die Geelkerken met zijn opstelling inperkte. Over Genesis 2 en 3 waren immers helemaal geen buiten-Bijbelse gegevens beschikbaar.

De decennia daarna kwam het doen en laten van oudtestamentici nog meer dan voorheen onder een vergrootglas te liggen. Arie Noordtzij lag onder vuur vanwege zijn kaderopvatting van Genesis 1 en kijk op het spreken van de slang. Volgens de vrijgemaakte B. Holwerda wemelde het in Deuteronomium van ontleningen aan de *Umwelt*. De christelijk-gereformeerde B.J. Oosterhoff zag het paradijsverhaal als symbolische geschiedschrijving. De Nederlands-gereformeerde predikant H. de Jong had het over een ‘rand van onzekerheid’ rond de Schrift. De semiticus J.P. Lettinga werd aangesproken op zijn uitleg van Psalm 82. En zelfs de vrijgemaakte H.M. Ohmann kreeg het verwijt aan Schriftkritiek te doen, omdat hij pertinent weigerde mee te gaan in een creationistische lezing van Genesis 1.

Heel vaak was er sprake van oppositie. Maar – en dat is opvallend – niemand werd in eigen kring formeel als dwaalleraar aangemerkt. Ik noem dat voor het gemak maar even ‘de wet van Noordtzij’, naar de man die na Assen het meest onder vuur lag, en wiens gezondheid daar ernstig onder leed.

Steeds is er discussie. Altijd is ook wel iets af te dingen op het model waarmee Bijbel en oud-oosterse context op elkaar worden betrokken. De een werkte met het volksgeloof van Israël als prisma voor de openbaring, de ander met de antithese, en een derde legt de nadruk op Israëls profetische visie. Terwijl de connectie tussen Bijbel en omringende cultuur vandaag wordt verwoord in termen van literaire conventies en *scribal culture*. Maar zolang er sprake is van vakmanschap, zolang de exegeet laat zien de Bijbel zelf recht te willen doen. Zolang de vakman het onderscheid tussen kansel en kathedra respecteert en niet de ruimte zoekt voor zichzelf, maar opkomt voor de tekst, die zélf moet kunnen spreken, kan het bestaan. Er is gedoe, er zijn slapeloze nachten, er is het verwijt van Schriftkritiek. Maar heel veel verder gaat het niet. Blijkbaar is er in orthodox-gereformeerde kring ook altijd het besef dat het niet gereformeerd, maar dopers is de *stubborn facts* die op tafel worden gelegd te negeren. Al moet tegelijk worden geconstateerd dat kerken voor eigen mensen vaak wat vriendelijker zijn dan voor uitleggers uit andere kring.

Ik weet het: er waren spanningen in de Gereformeerde Kerken die vroeg of laat

7 C. Houtman, ‘Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. dr. C. van Gelderen en de kwestie Dr. J.G. Geelkerken’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 80 (1980), 178-201; C. Houtman, ‘Een episode uit het leven van een oriëntalist en oudtestamenticus aan de Vrije Universiteit’, in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980), 67-87; C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstredden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij (1871-1944)* (Ad Chartasreeks, 15; Barneveld 2010), 245-324, 417-456.

zouden uitkristalliseren. Maar 'de wet van Noordzij' in de geschiedenis van de gereformeerde exegese na Geelkerken bewijst het gelijk van Van Gelderen. Juist omdat er, in de woorden van drs. H. de Jong, voor gereformeerde mensen ook zoiets bestaat als 'heilsame angst' voor verlies van historiciteit, komt het erop aan. Op vakmanschap, maar niet minder op elementair fatsoen en de daarbij passende nederigheid. Dat is wat ik als oudtestamenticus en theoloog van dit boek geleerd heb. Maarten, daarvoor mijn heel hartelijke dank!